

літописів, літописів від Грабянки до Кониського, а також до праць польських істориків та генеалогів, гербівників Несецького та Папроцького [23]. Досліджуючи родовід гетьмана Сагайдачного, дослідник спирається на записки, "веденные с 1620 по 1671 год на польском языке дворянином Киевского воеводства Якимом Олизаровым сыном Ерlichem" [24].

Відомий український історик М.А. Маркевич також цікавився генеалогією козацько-старшинських родів. Успадкувавши родинний архів та бібліотеку, він поступово зосередив у своєму маєтку в с. Турівка під Прилуками рукописи та документи з фамільних зібрань Богдановичів, Горленків, Гудовичів, Кочубеїв, Миславських, Скоропадських, Розумовських, Рум'янцевих. Чимало історичних документів він придбав або вилучив із занедбаних архівів місцевих установ і монастирів Лівобережної України. Одним із тематичних розділів його колекції був "Історія українського шляхетства і духівництва". У своїй праці "История Малороссии" він неодноразово згадував козацькі літописи як джерело, з якого він черпав генеалогічні відомості про роди українських гетьманів – Б.Хмельницького, І. Виговського, Д. Многогрішного, І. Самойловича, І. Мазепи [25]. У складі колекції документів О. Лазаревського знаходяться "Фамільні документи Марковичей" [26]. Цікавим з джерелознавчої точки зору є один із документів, в якому М.А. Маркевич подає коментарі до матеріалів, які були зібрані впродовж багатьох років різними представниками роду Марковичів і, вірогідно, слугували підставою для складання родоводу. Так, наприклад, коментуючи універсал гетьмана Скоропадського Івану Марковичу від 10 січня 1711 р., він на полях писав: "Иже будучи у нас в Глухове швагер (шурин) наш Иван Маркович сотник полковий "Прилуцкий" – подпись самого гетьмана. Из этого универсала видно, что Иван в 1711 был сотником, что он был родной брат Анастасии Марковны" [27]. Наводячи текст духовних заповітів, М. Маркевич поряд з текстом зазначав склад родини, про яку йшлося в тексті.

Таким чином, хоча М.Максимович і М.Маркевич не систематизували і не характеризували інформаційні можливості генеалогічних джерел, їх заслуга в тому, що вони були першими, хто вказав на джерела, які містять генеалогічну інформацію і використав їх з науковою метою.

Отже, від появи перших писемних джерел і до кінця XVIII ст. спостерігаємо паралельні процеси накопичення генеалогічного знання та його узагальнення переважно з практичною метою. У цей час генеалогічні джерела, зокрема такі, як літописи, пом'яники, використову-

вали переважно для підтвердження права власності, влади, соціального становища. З кінця XVII ст. до інформаційного потенціалу літописів почали звертатися також для розв'язання політичних проблем.

У XVIII ст. – поч. XIX ст. – генеалогічні дослідження проводилися переважно з утилітарною метою – для доказу шляхетського походження та для соціального самоутвердження української еліти в Російській імперії. Започатковано також наукові узагальнення генеалогічних джерел.

1. Лазаревский А. М. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. – Чернигов: Губернская тип., 1868. – Вып. I. – 116 с.
2. Легун Ю.В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела. – Вінниця: О.Власюк, 2005. – 516 с. 3. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с. 4. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XVI – до середини XVII ст.: (Волинь і Центральна Україна). – К., 1993. – 416 с. 5. Котляр М.Ф. Галицько-Волинський літопис XIII. – К., 1993. – 167 с. 6. Рыбаков Б.А. Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи. – М., 1963. – 362 с. 7. Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т.2. – С. 198. 8. Поменник Софії Київської / Упорядн. та вступні статті Оксани Прокоп'юк. – К., 2004. – 264 с. 9. Барвінський Б. Пом'яники усопших // Стара Україна. – 1924. – № VI. – С. 88 – 89. 10. Софонович Ф. Хроніка з літописів стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 29. 11. Див.: Свербигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С. 7 – 45. 12. Папакін Г. Приватні архіви української родової еліти в національній історії другої половини XVII – XX ст. – К., 2005. – С. 22, 26; Папакін Г. Архіви родини Скоропадських у першій чверті XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 11. – К., 2004. – С. 25. 13. Конотопец [Лазаревский А.] Генеалогический самообман // КС. – 1893. – Т.ХЛ. – №3. – С.533. 14. ІР НБУВ. – Ф. 1, № 52884 – 53011. 15. Частная переписка Г.А. Полетики // Киевская старина. – 1895. – № 3. – С. 255 – 256. 16. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К., 2004. – С. 77. 17. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта Старой Малороссии. Гл. IV: Преображение козацкой старшины в дворянство // КС. – 1897. – Т. 57. – С. 10. 18. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики // КС. – 1893. – Т. 40. – Приложение. – С. 1 – 14; Записка о малороссийских чинах Адриана Ивановича Чельи (1809) // КС. – 1897. – Т. 57. – Приложение. – С. 23 – 39. 19. Маркович А.М. Историческая и статистическая записка о дворянском сословии и дворянских имуществях Черниговской губернии // Черниговская памятка. Справочная книжка на 1894 – 1895 год. – Чернигов, 1894. – С. 63–64. 20. Лазаревский А. М. Прежние изыскатели малорусской старины. I. Яков Михайлович Маркович // КС. – 1894. – Т. 47. – С. 349 – 387. 21. Письма о князьях Острожских к графине А.Д. Блудовой М. Максимовича. – К., 1866. – С. 4 – 6. 22. Максимович М.А. Бубновская сотня // Максимович М.А. Собр. соч.: В 3-х т. – К., 1876. – Т. I: Отдел исторический. – С. 747 – 834; Максимович М.А. Воспоминание о Тимковских // Памяти М.А. Максимовича. – К., 1898. – С. 37 – 55. 23. Максимович М.А. Родословные записки Киевлянина // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 208 – 282. 24. Максимович М.А. Исследование о гетмане Петре Конашевиче Сагайдачном // Максимович М.А. Собр. соч. – Т. I. – С. 347. 25. Див.: Маркевич Н.А. История Малороссии: В 5 т. – М., 1842. – Т. 1. – С. 149-151; 98; 200; 287-288, 305; 355. 26. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707 – 53761. 27. ІР НБУВ. – Ф. 1, спр. 53707, арк. 43в.

Надійшла до редколегії 25.09.10

О. Мостяєв, канд. філос. наук

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ ТА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В КОЛОНІАЛЬНИХ УМОВАХ

У статті розкриваються соціально-економічні особливості модернізації України у XVIII–XX ст. Показано колоніальний характер цього процесу.

The socio-economic specificities of modernization of Ukraine in the 18th – 20th centuries are described in the article. The colonial character of this process is shown.

У підсумку Хмельниччини (1648–57 рр.) в Україні з'явилося нове державне утворення – Гетьманщина. У її межах було започатковано місцеве самоврядування, подібне до тогочасних європейських, та здійснено інститування козацтва як провідного політичного стану. Народи старшини 1653–54 рр., особливо "збройна козацька угода, продикувана ситуацією" [22, с. 199] у Переяславі, призвели до реалізації спроби створити стану козацьку державу під протекторатом Московського царя. Однак, це призвело і до зміни геополітичного

статусу України. Лівобережжя стало частиною Московської держави, зберігаючи певний час автономію у вигляді Гетьманщини, Правобережжя ж залишилося частиною Польщі. Почав зміщуватися і центр геополітичного тяжіння українського соціуму – з європейського світу до Великої Росії, з Європи на Азію.

У радянські часи включення України до російської держави розглядалося як прогресивний крок, що сприяв звільненню українців від польського гноблення та модернізації українського соціуму – перетворенню його

із традиційного на модерний, для якого властиві індустріально-аграрна економіка, потужне міське життя, розвиток ряду передових галузей виробництва і т. п. Колоніальний характер такої модернізації не вивчався і не згадувався – Російська імперія розглядалася як спільне надбання її народів при провідній ролі російського народу, який сприяв поширенню серед національних окраїн високої культури та соціальних відносин. У той же час за останні 20 років колоніальний характер модернізації хоч і досліджувався, проте, на жаль, висновки формулювалися часто у формі постулатів та тез. Проте, саме дослідження соціально-економічних процесів у підросійській Україні дозволяють виділити та систематизувати ряд показових особливостей, акцентуація уваги на котрих може доповнити постулювання колоніального характеру модернізації України у Російській імперії та СРСР. Спробуємо систематизувати подібні факти і визначити специфічні особливості процесу модернізації, що відбувався у Російській імперії та СРСР.

Хмельниччина була спрямована перш за все проти закріпачення, станового, релігійного та національного гноблення. У її підсумку було ліквідоване кріпацтво, велике та середнє феодальне землеволодіння, селяни домоглися особистої свободи, права змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану. Козаки дістали права на вільне проживання у містах і селах, зайняття ремеслом, торгівлею, промислами. У цей час більшість населення (за деякими даними до 80 % населення Гетьманщини) вважали себе козаками. На перешкоді масовому покозаченню стояло лише майнове становище, бо військова служба здійснювалася за власний кошт. Тому незаможні селяни часто записувалися у міщани. Вони сплачували податки та виконували повинності на утримання війська й адміністративного апарату. Відробіткова рента фактично була замінена грошовим чиншем. За одним з наслідків – національним характером подій на тлі повної дефеодалізації суспільства – події Хмельниччини схожі на Нідерландську буржуазну революцію (1566–1609). Та на цьому схожість вичерпується.

Промислова модернізація України відбувалася повільно і не впливала із національного буржуазного розвитку, як це мало місце у Західній Європі. У ній значну роль відігравали російська держава, поміщицька власність та кріпацтво, і вона забезпечувала інтереси метрополії. Процеси ж обуржуазнення відбувалися певною мірою навіть усупереч промисловій модернізації. Колоніальне положення України в феодальних імперіях і політика правлячих станів сприяли тому, що українці на теренах України майже ніде не відігравали самостійної, тим більше провідної, ролі у розвитку буржуазних відносин, оскільки не мали політико-правових умов для формування великих капіталів та організації великого промислового виробництва. Єдиний виняток – розвиток елементів фермерського сільськогосподарського капіталізму серед запорожців у XVIII ст., який був штучно призупинений після 1775 р. [16].

Процес модернізації українського соціуму відбувався за наздоганяльним сценарієм і тому охоплював перш за все економічну сферу та слабко торкався традиційного соціуму. Така модернізація являла собою своєрідну "відповідь" на "виклик", котрий Російська імперія, а потім СРСР, дала з метою догнати промислово розвинені країни Заходу. Тому її підсумком було не стільки засвоєння соціальних досягнень Заходу, скільки – сукупність деяких специфічних якісних змін традиційного суспільства та його політичної системи, тією чи іншою мірою адаптованих до мануфактурного або індустріального виробництва [21, с. 261]. Такі зміни часто

розглядають як *рефеодалізацію*. Економічне піднесення ранньобуржуазної Європи, збільшення населення та підвищення у декілька разів цін на харчі призвели до зростання потреб у зерні та м'ясі. Це, у свою чергу, спричинило зростання торговельно-виробничої активності у Центральній і Східній Європі, зокрема серед землевласників Речі Посполитої та Російської імперії. Та процеси, що охопили ці країни, призвели не до просування їх у капіталістичному напрямку: селянин юридично і фактично втратив свободу, був прикріплений до землі, втратив пільги і права звільнитися за гроші від натуральних оброків і відпрацювань [5, с. 220–225]. Своєрідною формою рефеодалізації був також соціально-економічний лад СРСР, за якого практично уся економіка опинилася у власності держави, точніше – номінальній, а селянство фактично перебувало на положенні кріпаків у колгоспах, будучи прикріпленим до землі та позбавленим ряду прав вільної людини.

Перші відверто колоніальні засоби управління українською економікою стали використовуватись за часів Петра I. Це була *протекціоністська політика* російського уряду. Царська влада ввела обмеження в українську торгівлю – було заборонено ввозити з-за кордону ті товари, які вироблялися у Росії, інші обкладено великим митом, на деякі встановлена державна монополія; також було заборонено продавати та вивозити товари з України безпосередньо – тільки через північні російські порти (Петербург, Архангельськ). Контролювалися український експорт та імпорт, заборонялося вивозити за кордон збіжжя, ввозити – дорожні тканини, сукно, панчохи, цукор, фарби, полотно, білизну, тютюн тощо. Це призвело до падіння цін на українську товарну продукцію, яка скуповувалась торговими російськими компаніями і продавалася за кордон з надприбутками [3, с. 10].

У Гетьманщині з 20-х рр. XVIII ст. розпочалася *друга хвиля рефеодалізації* (першою була польсько-шляхетська рефеодалізація др. пол. XVI – пер. пол. XVII ст. [16]). Тут воно відбувалося у декілька етапів: з 1727 р. селяни у разі переходу втрачали майно; з 1760 р. – вже мали отримати письмовий дозвіл на від'їзд від пана; а 1783 р. була здійснена остаточна заборона переходу. У XVIII ст. селянське володіння у Гетьманщині і на Правобережжі поступово було знищено.

Козацький устрій, перш за все – на Запорожжі, мав у собі потенціал сільськогосподарського капіталізму. Початок його реалізації ми можемо спостерігати на Запорожжі, особливо у часи Нової Січі (1734–75). Цьому сприяла фактична незалежність і республіканський устрій Запорожжя – лімітрофного утворення між теренами Російської та Османської імперій, менша політична роль козацької старшини порівняно з Гетьманщиною і більша – простих козаків, а також корпоративна система власності – власником земель вважалось Військо Запорозьке, а окремі козаки набували права користуватися ними за військовою службу. У суто приватній власності тут перебували гроші, речі, худоба, вози, човни тощо.

Інтенсивність землеробства на Запорожжі значно зросла, а традиційні промисли занепали і стали другорядними після остаточної колонізації Степу. Однак, це було пов'язане з участю царського уряду, який, починаючи з 1752 р., почав роздавати землі Запорожжя переселенцям переважно неукраїнського походження, зокрема сербам, німцям і болгарам. Водночас тут неухильно зростала російська адміністративна та військова присутність. Все це є типово колоніальною політикою у відношенні до України. І саме опір запорожців цим зазіханням нарівні з іншими причинами прискорив зруйнування Січі та ліквідацію козацької республіки у 1775 р.

У другій половині XVII–XVIII ст. зростає земельна власність монастирів, української шляхти та козацької старшини, і дві останні починають боротися за отримання прав і привілеїв російського дворянства – і тим самим інтегруватися у соціально-економічну та політичну систему метрополії. Врешті їм у XVIII ст. вдалося закріпити свій стан землевласників, впровадити серед селян кріпацтво, і політичний розвиток цих прошарків завершився інтеграцією в імперське дворянство.

Колоніальний характер мав і процес *заснування великих мануфактур*, який поглибився у 20-ті рр. XVIII ст. Спочатку з'явилися казенні (державні), а потім і вотчинні мануфактури, на яких працювали як вільні, так і кріпаки. Нерідко вони виникали на селі, де жили підприємці-дворяни. Така промислова модернізація була спрямована перш за все на посилення військової ролі Російської імперії в Європі. Тому пріоритет мали виробництво зброї, пороху, кораблів, тканин, взуття тощо. Прибутковість казенних і вотчинних мануфактур досягалася завдяки державним замовленням та позикам, монопольним пільгам і закупкам, а також дешевизні феодально-залежної робочої сили. За соціальною суттю такий спосіб виробництва був різновидом ранньопромислового феодалізму. Існували також купецькі мануфактури, на яких працювали вільнонаймані працівники, які мали суто буржуазний характер. Та великі купецькі підприємства в Україні протягом всього XVIII ст. були досить рідкісним явищем.

Отже, процес становлення мануфактурного виробництва у ці часи не сприяв появі буржуазного укладу. У країні панували становий лад, економічну свободу обмежували привілеї дворянства із правом земельної власності включно та самодержавна система правління. Хоча Російська імперія запозичила технологічні ознаки буржуазного ладу, та залишилась, по суті, феодальною деспотією. Тому природно, що більшість працівників на мануфактурах (особливо після 1783 р.) вже складали кріпаки. Інакше кажучи, ми можемо спостерігати своєрідні форми парадоксального синтезу капіталізму та феодалізму – кріпацьку та поміщицьку мануфактури.

І тому, як зазначав М. Оглоблін, у XVIII ст. в Україні велика мануфактура не виростала органічно з місцевого господарства, її поява була продиктована зовнішніми чинниками, зокрема – потребами Росії у військових та інших "стратегічних" товарах. Та і першими великими фабрикантами України були не українська шляхта та купецтво, не козацька старшина, але російські князі та вищі дворяни. Українська мануфактура фінансово була пов'язана з російським землеволодінням в Україні, ресурсно, принаймні частково, – з українським шляхетським господарством, але зосереджувала у собі чималі трудові ресурси українців. Значна частина великих мануфактур були державними. Серед засновників цілком могла б бути українська старшина – юридично цьому ніщо не заважало, але через невисокий рівень своїх статків вона не спроможна була засновувати великі підприємства. Хоча від другої половини XVIII – початку XIX ст. серед фабрикантів вже відомі окремі українські прізвища [17, с. 209–216].

Наприкінці XVIII ст. посилюється процес адміністративної інтеграції українських земель у Російську імперію. Так, у 1781 р. було скасовано полково-адміністративну систему, Гетьманщина була поділена на намісництва. У 1783 р. у цьому регіоні було введено кріпацтво. Того ж року козацька армія була перетворена на регулярні російські військові частини. У 1785 р. козацькій старшині було надано привілеїв російських дворян. У 1786 р. була здійснена секуляризація монастирських землеволодінь, що завдало сильного удару українській духовній

еліті та культурно-освітнім інституціям, що були пов'язані із церквою. У 1835 р. було скасовано традиційне українське право, що ґрунтувалося на Литовському статуті, а у 1831–35 рр. – міське самоврядування, побудоване на Магдебурзькому праві. Все це призвело до важливих соціальних наслідків – поступового витіснення з домінуючих позицій українських ремісників та купців, до посилення русифікації української еліти й інтеграції її у російське дворянство, до інтеграції української освіти та науки у російську тощо [8, с. 16–17].

У першій половині XIX ст. в Україні продовжував розвиватися дворянсько-купецький капіталізм. Існування буржуазного укладу у феодальній імперії і в цей час сприяло пануванню рис первинного нагромадження, для якого була характерна перш за все величезна вага торговельного капіталу – провідного джерела отримання відносно великих у порівнянні з іншими способами діяльності прибутків. У цьому Російська імперія значно відставала від передових країн Європи, в яких період первинного нагромадження завершився і розпочався промисловий переворот, пов'язаний із розвитком великого машинного виробництва. Основними шляхами нагромадження великих капіталів були продаж хліба, скотарство, промислове підприємство, надання кредитів, лихварство, зиск з кріпаків, отримання ренти від нерухомості [4, с. 22]. Очевидно, що чотири перші можна вважати власне капіталістичними, інші ж тією чи іншою мірою були способами синтезу ринку та феодальних відносин. Переважання нагромадження капіталів від торгівлі, промислів, кредитів, лихварства у Західній Європі було притаманне ранньобуржуазному суспільству, котре там існувало у XVI–XVII ст.

Таким чином, імперська система штучно утримувала Україну у руслі феодальних відносин – дворяни відігравали провідну роль у підприємстві як власники ресурсів, засобів виробництва та майже дармової праці кріпаків. З 30-х рр. XIX ст. починається формування великої неаграрної буржуазії. У першій половині XIX ст. до неї можна віднести достатньо обмежене коло власників великих мануфактур та фабрик. Статистика на 1833 р. (якою враховано усього біля 650 осіб) показує, що за становим походженням серед них чисельну перевагу мали поміщики (40,5 %), за котрими йшли купці (27,8 %) та міщани (23,3 %). Селяни склали усього 2,3 %; осіб невідомого походження було 5 %, інтелігенції ж – одиниці. Показовим був також її національний склад. Так, серед великих підприємців за національним складом переважали росіяни (38,1 %) та поляки (16,9 %; найбільше поляків у той час було серед підприємців Волинської губ.). Українці склали усього 12,5 %, за ними йшли татари – 8,4 %, євреї – 5,1 %, іноземці – 2,8 %, вірмени – 1,9 % [13, с. 254–255].

Національний український капітал уособлювали майже виключно поміщики, пов'язані з російським торговельним капіталом, котрі фактично не підтримували національну ідею, орієнтувались на російсько-дворянську самодержавну систему. Української буржуазії було надзвичайно мало, та і та, що була – переважно проросійська, оскільки так чи інакше була пов'язана через дворянський протекціонізм з російським торговельним капіталом та самодержавством [4, с. 134–135].

Якщо врахувати, що дворянська соціально-політична система була невласлива традиційному українському соціуму, але є продуктом соціальних відносин російської метрополії, то включення частини населення до дворянства не можна розглядати як спосіб прямої участі українців у політичному житті. Швидше "одворянених" українців слід розглядати як частину різнонаціональної колоніальної еліти України, яка частково скла-

далася із українців, а частково – із представників інших етносів. Або ж – як, знов таки, синтетичну – імперську еліту, що працювала більшою мірою на імперський центр та його соціальну систему, ніж на Україну.

Криза, яку пережила Російська імперія після поразки у Кримській війні (1853–56 рр.), продемонструвала техніко-технологічну відсталість та застарілість її по суті феодальних соціальних відносин та виробничої бази. За таких обставин перед владою постала проблема поглиблення модернізації, необхідними умовами якого були скасування кріпацтва, здійснення земельної реформи, осучаснення політико-правової системи, а також – створення передумов для пришвидшення промислового перевороту. Перетворення 1861–64 рр., змістом яких були скасування кріпацтва, проведення аграрної, земської, судової та військової реформ, фактично завершили перехідну епоху в історії України (яка розпочалася у 1830-ті рр.), впровадивши більш передові елементи капіталізму, ніж ті, що могли розвиватись за умов існуючої соціально-політичної структури у Російській імперії у 1830–61 рр.

І все ж у цей час знову модернізація у Росії й Україні мала наздоганяльний характер, керувалася із Петербурга і здійснювалася головню "згори", а значить – колоніальним способом. Домінувала революційна специфіка, зокрема те, що модернізація поєднувала у собі компоненти політичної системи феодалізму та ринкових відносин, завдяки чому російська імперська держава відіграла більшу роль навіть у порівнянні з новочасними Японією та Китаєм, економічна діяльність окремих громадян жорстко нею контролювалася. Це зменшувало приватну активність, підтримувало орієнтацію підприємців на державу, сприяло індустріальній модернізації за допомогою східного за змістом *феномену влади-власності*, за якого участь у державних структурах надавала змогу отримувати надприбутки, а рентабельне підприємництво могло розвиватись тільки у зв'язку із хоч якоюсь причетністю підприємців до влади або участю у ній.

Реформи створили юридичне підґрунтя для надання усім станам однакових прав у справі підприємництва. Аграрна реформа 1861 р., здійснена за рахунок селянства (яке втратило частину наділів, змушене було виплачувати поміщикам викуп, що спричинило його фінансову залежність від держави), зберегла селянську общину, перетворивши її на найнижчу адміністративну та фіскальну одиницю (суто за східним сценарієм модернізації), а також велике дворянське землеволодіння.

Проте, феодальна система зберегла великий інерційний запас. Так, значна частина земель залишилася у поміщиків, а серед селян тривав земельний голод. При цьому вони ще змушені були виконувати чималі повинності на користь держави, що надала їм грошові позики на звільнення. Натомість, дворянство продовжувало відігравати провідну роль у політичному управлінні самодержавною Російською імперією. Вищі державні посади залишились у руках дворян-землевласників. Вони мали більше можливостей впливати на політику царського уряду, зокрема і тому, що у країні були відсутні елементи парламентської демократії, а управління здійснювалося способом особистих контактів та спеціальних нарад [2, с. 248].

У другій половині XIX – на початку XX ст. процес модернізації України відбувався декількома шляхами. По-перше, відбувався розвиток сільськогосподарського капіталізму. При цьому правобережні та лівобережні губернії України ішли до нього прусським шляхом, котрому були властиві збереження великого поміщицького землеволодіння, наявність відробіткової системи, що призводила до прогресуючого розорення та кабали

основної маси селянства. І саме господарства великих поміщицьких економік (на початку XX ст. вони складали біля 40 % усіх маєтків у Східній Україні), нарешті підпорядковані ринковим законам у самій структурі принципів господарювання, стали основою продуктивного сільського господарства та промисловості із великою включно. Хоча більшість селянських господарств залишалися парцельованими, однак і вони втягувались в індустріальний розвиток. Особливо цьому сприяла криза 80–90-х рр. XIX ст. [15, с. 60–71].

На півдні ж України набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму, за котрого невеликий прошарок підприємливого дворянства разом з підприємцями з інших станів змогли створити на базі своїх маєтків потужні агропромислові підприємства, що ґрунтувались на використанні машин та вільнонайманої праці, були досить поширені також заможні товарні господарства фермерського типу. Ця частина України протягом XIX ст. залишалася своєрідною "європейською житницею", постачаючи сільськогосподарські продукти на імперський та європейські ринки. Цьому сприяла близькість чорноморських портів та відносно розвинена мережа залізниць. На початку XX ст. в Україні збирали 90 % всієї пшениці Російської імперії, 43 % світового врожаю ячменю, 20 % пшениці, 10 % кукурудзи. Велику роль в українському експорті відігравали також буряки, зосереджені переважно на Правобережжі, та тютюн, зосереджений на Лівобережжі (він покривав до 50 % імперських потреб) [20, с. 235–236]. Таким чином, Україна стала відігравати *роль аграрного придатку Російської імперії*.

У ході промислового перевороту 60–80-х рр. відбувався розвиток промислового капіталізму. З'явилися галузі важкої індустрії, як то залізорудна, вугільна, металургійна, машинобудівна. У цей час Україна перетворилася на *провідну паливно-металургійну базу Російської імперії*, причому темпи розвитку індустрії порівняно з іншими її регіонами були значно вищими. Так, у ній видобувалося наприкінці XIX ст. до 70 % усього вугілля Імперії, причому галузь, котру спочатку контролював поміщицький, потім купецький капітал, на 1900 р. вже на 94 % контролювалася іноземним. Так само іноземний капітал поступово витіснив місцевий і в інших галузях, наприклад металургійній, машинобудівній, проник у солевидобувну та харчову промисловість. Втім, на донецькому вугіллі та криворізькій руді нажила великі капітали також низка гірничих інженерів – вихідців із дворянського та інтелігентського середовища. Висока роль у промисловому перевороті іноземного капіталу була спричинена високим охоронним митом на імпортовані товари. До того ж, хоча компанії іноземних держав мали отримувати дозвіл на право діяльності від російського уряду, однак іноземним підприємцям було достатньо легко отримати російське підданство. Ряд іноземних компаній фактично діяли без спеціального дозволу. Крім того, не маючи змоги розпочати самостійне виробництво, місцеві промисловці намагалися використати свої капітали у товариствах мішаного типу. У країні спостерігався високий рівень концентрації як земель, так і виробництва [9].

Фінансових джерел, які б давало сільське господарство та видобувні галузі, не було достатньо для здійснення індустріалізації. Внутрішній ринок Російської імперії був надто слабким, приватного капіталу не вистачало, щоб без підтримки уряду дати поштовх великому промисловому виробництву. І це – у країні, де провідну політичну роль відігравало дворянство, а буржуазія була вкрай слабка і малочисельна. Тож держава, роль якої в історії Московського царства – Російської імперії завжди зростала у кризові епохи, і тепер взяла на себе

провідну роль у започаткуванні та здійсненні промислового перевороту. Вона виражалася не тільки у створенні пільг для імпорту іноземного капіталу (зокрема, цьому сприяв високий рівень мита на ввезення промислових товарів з-за кордону), але й у державному замовленні на продукцію великих промислових підприємств, у всляких податкових пільгах та пільгових позиках для великих підприємств, у протекціоністських заходах тощо.

Завдяки цьому, а також діяльності акціонерних та іноземних капіталів на межі XIX та XX ст. Російська імперія вступила у фазу індустріалізації, змістом якої стала розбудова великої машинної індустрії, якісні зміни структури господарства (переважання обсягів важкої промисловості над легкою і їх разом – над сільським господарством), високий ступінь концентрації та монополізації виробництва. У розвитку металургійної промисловості переломними стали 80–90-ті рр., дещо повільніше відбувався переворот у машинобудуванні, яке було орієнтовано переважно на сільське господарство. Наприкінці XIX ст. з'явилися паровозобудівні та суднобудівні підприємства.

Майже увесь період індустріалізації позначився кризою та депресією, справжнє піднесення спостерігалось лише у 1909–13 рр. Криза 1900–03 рр. сприяла в Україні монополізації – розоренню економічно слабких дрібних підприємств та зростанню концентрації виробництва. У результаті у 1913 р. продукція промисловості у загальному обсязі продукції всього господарства складала вже біля половини всієї продукції. Тут вироблялося 69 % загальноросійської продукції чавуну, 57 % – сталі, 58 % – прокату, 20 % – машинобудування. Та колоніальний характер промисловості зберігся – в Україні видобувалося майже 70 % сировини та виготовлялося напівфабрикатів Російської імперії і лише 15 % складало виробництво готових товарів. Вартість російських готових товарів була надзвичайно високою, натомість ціни на українську сировину залишалися низькими (т. зв. "ножиці ціни"). Це не сприяло розвитку місцевого капіталізму та формуванню в українських підприємств великих капіталів.

Характерну колоніальну специфіку демонструє національний склад підприємств та пролетаріату. За даними всеросійського перепису 1897 р. в усіх галузях промисловості України працювало 36,9 % українців і 33,4 % росіян. Робітничий клас України, в якому переважав сільськогосподарський пролетаріат, на 70 % складався з українців. Кількісно пролетаріат України у складі Росії з 90-х років XIX ст. до 1917 р. зріс від 1 млн 480 тис. до 3 млн 612 тис. (що становило 1/5 від усього багатонаціонального робітничого класу Росії) [18, с. 34–35; 19, с. 46].

Як свідчить той же всеросійський перепис, з 13 млн. 4 тис. населення підросійської України чисельність національної буржуазії – осіб (не враховуючи членів їхніх сімей), які говорили українською мовою і жили на прибутки від капіталу, нерухомого майна, займалися торгівлею, складала понад 100 тис. [10, с. 180]. Разом із сім'ями це складало всього 1,23 % населення (у розвинених країнах тодішньої Європи вага національної буржуазії мала в середньому 5–8 %); заможних дрібних господарів у цьому році нараховувалось біля 2 %, малозаможних – 3,9 % [11, с. 351].

З розвитком капіталізму зросла інтегрованість української економіки у загальноросійську і її колоніальний статус посилювався. Це особливо помітно, якщо проаналізувати етнічний склад української буржуазії. На ній відбилася минуле українських земель та проходження по них "межі єврейської осілості". Промисловість майже цілком належала неукраїнцям. На Правобережжі серед

промисловців домінували поляки та євреї, а на Лівобережжі та Півдні – росіяни, євреї та іноземці. Навіть у таких традиційних галузях промисловості, як горілчана і цукрова, українці не мали більшості. А найменше їх було у машинобудуванні та гірничопромисловому виробництві [13, с. 166–167]. Тобто, стати великим капіталістом вдавалося небагатьом українцям, домінували ж у великому підприємстві росіяни, поляки та євреї. Українці виявляли себе найкраще у сільському господарстві. Той же перепис 1897 р. свідчить про переважання серед самодіяльного населення, котре жило з прибутків від капіталів, росіян – 38,64 % проти українців – 29,12 %. Причому, попри всі складності, пов'язані із обмеженням прав євреїв у Російській імперії, єврейський етнос в Україні (1,9 млн), що посідав третє місце після українців (17 млн) та росіян (2,8 млн, або 12 % від загальної кількості населення України; очевидно, до останніх було зараховано і певну кількість зрусифікованих українців) за чисельністю, мав більш виразну буржуазну структуру, ніж українці та росіяни. Останні переважали серед робітників-гірників, металургів та адміністративних службовців [13, с. 168–169].

Невелику долю українці склали і серед промислового пролетаріату. Так, серед найдосвідченіших робітників важкої промисловості Півдня лише 25 % шахтарів та 30 % металургів складали українці, переважали ж росіяни. Навіть у цукроварнях, що переважали на Правобережжі, російських та українських робітників було порівну [20, с. 242].

Малочисельність та слабкість національної буржуазії сприяла тому, що у подальших подіях – революції 1917–21 рр. – провідною рушійною силою було селянство, а у національній політичній еліті переважала інтелігенція та вихідці із селян. Це навіть дало підстави М. Слабченку постулювати, що основним соціальним завданням цієї революції в Україні було встановлення буржуазних відносин на селі [4, с. 136–137].

Дійсно, на момент революції Україна залишалася переважно аграрною країною з відносно низькоефективним сільським господарством з середньою врожайністю 10,4 ц/га (середнє значення за 1909–13 рр.) [14, с. 352]. Це було дещо вище на той час від середньої урожайності по Російській імперії (7,2–8,8 ц/га), але значно нижче від середньої урожайності у Європі та США (21,2–24,8 ц/га) [1].

Тут у 1913 р. більш як 80 % населення проживало у сільській місцевості, причому частка заможних, ринково орієнтованих сільських господарств становила 5,1 %, у той час як безземельних – 80,5 %. У сукупній продукції промисловості та сільського господарства промислова продукція складала 48,2 %, частка засобів виробництва у всій продукції промисловості дорівнювала 42 %. А значна частина населення невеликих містечок належала до сільських станів.

Попри твердження радянських істориків про колоніальне звільнення України у радянські часи, більшість тенденцій, що мали місце у Російській імперії, збереглися і у радянські часи.

Так, у період непу нова буржуазія України за своїм складом хоч і була багатонаціональною, та не українці відігравали провідну роль. Серед непманів чисельно домінували євреї. Серед найбільш багатих (з доходом понад 10 тис. крб. на рік) українці складали 6,3 %, росіяни – 7,1 %, а євреї – 78,5 %. Серед підприємців України, які використовували найману працю (без сільського господарства), українці складали 32,4 %, росіяни – 8 %, а євреї – 53 %. Серед господарів-одинаків, зайнятих у торгівлі (самостійних працівників) українців було 20,1 %, росіян – 10,4 %, а євреїв – 64,5 %.

Слід зазначити, що дані про національний склад торгівельної буржуазії в УСРР періоду непу схожі на стан етнонаціональної структури дореволюційної торгівельної буржуазії України. Так, згідно даних Б. А. Кругляка, серед представників старої торгівельної буржуазії України на початку ХХ ст. українців нараховувалося понад 10 %, росіян – 10,5 %, євреїв – 64 %, а ще 15 % торговців були іноземцями.

Це можна пояснити як ментальними особливостями українців як переважно сільської нації та євреїв – як торговельно-підприємницької та посередницької, так і іншими чинниками. Зокрема, значна частка євреїв переважала у міському та містечковому населенні України, терени якої входили у царські часи у т. зв. "смуги єврейської осілості", що існувала з кінця ХVІІІ ст. до 1917 р. Дискримінаційні закони Царського уряду обмежували (або забороняли зовсім) для євреїв чимало видів діяльності. І саме єврейські підприємці після скасування у 1917 р. обмежень, маючи глибокий досвід підприємництва, зокрема і тіньового, заповнили вакуум у розвитку капіталізму. Крім того, на відношення українців до підприємництва впливала і традиційна православна ментальність, аскетичний ідеал якої не вітав накопичення матеріальних багатств та користування матеріальними благами. Прояв особистого матеріального інтересу, на відміну від західних (особливо протестантських) країн, не був освячений православною етикою. Нарешті, серед українців лише 10,8 % (перепис 1926 р.) мешкало у містах (проти 18,5 % міського населення по УСРР). У великих і багатьох середніх за розмірами містах – традиційних центрах ділового життя, промислового і фінансового підприємництва – відсоток українців був досить невисоким [7, с. 50–51].

Але головний канал спадкоємності колоніального характеру української економіки від російських до радянських часів – закріплення її аграрно-сировинного та напівфабрикатного характеру. Так, протягом усього непу зберігалися "ножиці цін" – ціни на промислові товари були завищені, а на сільгосппродукцію – занижені, так що селянин фактично був змушений зазнати подвійного оподаткування. А у часи індустріалізації вони ще збільшилися.

Радянська модернізація українського соціуму відбувалась у контексті соціалістичної революції, котра була спрямована на знищення паростків сучасного буржуазного суспільства й у той же час – на поглиблений розвиток індустріального способу виробництва. По суті це була альтернативна модернізація, котра передбачала зовнішнє осучаснення суспільства – але на підставі рефеодалізації соціальних відносин.

У першій половині ХХ ст. рівень економічного розвитку будь-якої держави, особливо у контексті глобального військово-політичного протистояння, визначався переважно рівнем розвитку важкої промисловості. Та через відсутність ринкових механізмів та великих приватних капіталів процес індустріалізації СРСР за часів непу здійснювався повільніше, ніж у буржуазних країнах. Це підштовхувало владу до пошуку нових шляхів розвитку, змушувало здійснювати державно керовану політику наздоганяльної модернізації. Коли резерви обмеженого ринкового розвитку були у 1929 р. вичерпані, країна опинилася на порозі економічної кризи через нестачу капіталів. Постало питання – яким шляхом іти далі: або розширювати ринкові елементи, що призвело б до розвитку переважно сфери продуктів споживання та до збільшення відставання від промислово розвинутих буржуазних країн; або ж до згортання непу, концентрації усіх наявних ресурсів та форсування розвитку важкої індустрії під диктатом адміністративно-командного управління.

Сталінське керівництво обрало другий шлях. За короткий час було ліквідовано економічний плюралізм, централізовано економічне управління та планування, приватний бізнес усіх видів обкладено великими податками, що призвело до його повного згортання, ще раніше у населення було вилучено валюту. Нову буржуазію було ліквідовано як легальний клас.

Фінансовими джерелами індустріалізації стали економія, "перекачування" коштів із села у місто та з легкої та харчової промисловості у важку, внутрішні позики, збільшення податкового пресингу на все населення, примусові внутрішні позики, випуск не забезпечених золотом паперових грошей, розширення продажу горілки, продаж за кордон примусово вилученої продукції сільського господарства, пограбування церков та продаж вилучених золота і коштовностей за кордон. Чималі кошти надали збільшення експорту нафти, лісу, хутра та хліба. Щоб збільшити експорт останнього, було здійснено примусову колективізацію [2, с. 384–390]. Трудовими джерелами індустріалізації стала фактично неоплачена праця робітників і особливо селян, а також експлуатація багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГУ. Держава експлуатувала трудовий ентузіазм людей, що зазнавали постійного ідеологічного обробки та тиску, на це були спрямовані різноманітні кампанії, впровадження масового "соціалістичного змагання" та інші позаекономічні методи.

Щоб "наздогнати і перегнати" розвинені капіталістичні країни, було зроблено ставку на надвисокі темпи індустріалізації, які пояснювалися керівництвом СРСР необхідністю зміцнення обороноздатності країни перед зростаючою зовнішньою загрозою.

Унаслідок сталінської модернізації у 1929–38 рр. відбулася ліквідація легальних товарно-грошових відносин, хоча гроші як форма розрахунку були збережені; було здійснено індустріалізацію та колективізацію; було створено тоталітарний політичний режим; було створено егалітарне суспільство із незначним про шарком правлячої номенклатури, яка формально не мала власності на засоби виробництва, однак фактично була їх колективним власником і всебічно контролювала усі сфери не тільки економіки, а і суспільства загалом; було здійснено "культурну революцію", яка ґрунтувалась на більшовицькій ідеологічній платформі та стала засобом впровадження масової пролетарської культури.

Панування позаекономічного примусу, характерне для радянського соціалізму, властиве для феодального способу виробництва. По-перше, праця у промислових підприємствах державної власності, позбавлена економічних способів заохочення, орієнтована не на ринок, а на виробництво фіксованого обсягу та асортименту продукту, і розмір зарплати на підприємствах не залежав від кількості і якості виробленої та реалізованої продукції. Виробник став повністю залежати від держави, не маючи альтернативи у працевлаштуванні, і отримував від неї фіксовану грошову норму. Це – продовження історії державної мануфактури, поширеної у Російській імперії у ХVІІІ ст. По-друге – праця у колективних (колгоспних) підприємствах, де державою було регламентовано не тільки збут, а і характер продукції, переважна її частина була призначена для збуту державі за фіксованими і, врешті, заниженими, цінами – схоже на державний феодалізм східних деспотій. У соціально-економічному плані радянська держава тепер стала відігравати роль феодала-землевласника, що отримує продукцію і фінансує виробництво сільськогосподарської продукції, ціни на яку орієнтуються не на ринок, а на державно-монополюно встановлені ціни. Засоби модернізації також були докапіталістичними – примус, насильство, ідеологічна обробка та ін.

Однак, в СРСР поруч з державною та колгоспно-кооперативною власністю існувала недекларована, конституційно не оформлена (до 1977 р.), але економічно відносно продуктивна власність "суспільних організацій" типу власності партії, ДОСААФ та подібних формально державних організацій, в яких існували неінституційовані фінансові відносини, регульовані як особистими, так і тінновими фінансовими зв'язками.

Гроші, попри декларовану "повну ліквідацію" капіталізму, продовжували виступати чинником збереження елементів ринкових відносин. Врешті, навіть в епоху сталінізму з тінговою квазікапіталістичною економікою покинчено не було. Самі центральні економічні органи через викривлення звітності вже з 1929 р. втратили уявлення про реальні господарчі процеси. За деякими розрахунками, вироблений національний дохід лише за 1929–32 рр. було завищено на 23 %. У цей же час розпочалося відкрите інфляційне фінансування народного господарства. Грошова маса збільшилась у 4,2 рази, а вироблений національний дохід – в 1,6 рази. Тому від самого початку насичення споживчого ринку деякою мірою у цей період здійснювали тінвові виробничі відносини, які були глибоко законспірованими, але продукція тінгової економіки так чи інакше реалізувалася на тінвових і навіть деякою мірою на легальних ринках. У цей час сформувались тінвові "буржуазні" відносини – сфера нелегального підприємництва, кустарно-ремісничої діяльності та різноманітного позаекономічного трудового примусу, здійснюваного партійними та господарськими функціонерами на власну користь [6, с. 46–64].

За встановленими економічними та політичними відносинами радянський період в історії України слід вважати *третьою хвилею рефеодалізації*. В історії українців вона відіграла досить негативну роль, оскільки зачепила найбільш глибинні риси ментальності та соціально-економічної структури. Причому вона охопила не тільки сільське господарство, а і промисловість. Дійсно, хоча у країні функціонували гроші, та не було легального ринку – ні ринку праці, ні ринку сировини та засобів виробництва, ні ринку споживчих товарів. Зростання обсягів виробництва було спричинене державною політикою, не орієнтованою на реальні потреби суспільства. Й у соціальному плані вона була нищівною для трудової етики буржуазного типу. Так, промислові працівники не мали право вільно змінювати місце роботи, сировина та товари споживання розповсюджувались централізовано, в умовах дефіциту, коли попит на товари загального вжитку хронічно випереджав пропозицію, оплата ж праці мала нівелююче-розподільчий характер. Тому гроші втратили свою функцію веззагального еквіваленту, і виступали лише як засіб нееквівалентного обміну праці на товари та однією з форм контролю держави над різними сферами суспільства та життя особистості. Ціни на продукти споживання були фактично завищені, оскільки було створено їх штучний дефіцит, спричинений пріоритетом розвитку важкої промисловості. Завдяки цьому індивідуальні кошти робітників і селян перекачувалися у важку промисловість. І все це відбувалося на тлі демагогічної пропаганди ідеології соціальної рівності, котра нібито існувала в СРСР.

Підсумки більшовицької індустріалізації для України були неоднозначними. З одного боку, було створено величезний потенціал важкої індустрії, країна перетворилася на індустріально-аграрну, досягнувши за головними показниками європейського та світового рівня, зросла урбанізація, утворився потужний національний робітничий клас. Було реконструйовано та створено десятки великих підприємств. З'явилися нові галузі економіки. З іншого боку, все це призвело до значних де-

формацій у розвитку економіки країни, до посилення її сировинно-напівфабрикатної орієнтації, до необмеженої централізації Москвою управління виробництвом, фінансовою системою, обліком матеріальних ресурсів та планування. Інакше кажучи, колоніальний характер української економіки у радянський період у порівнянні з царським ще збільшився. Модернізація легкої та харчової промисловості відставала від модернізації важкої, гіпертрофовано розвивався військово-промисловий комплекс, наростала централізація управління промисловістю, яке було зосереджене переважно у Москві. На мою думку, саме така деформованість і призвела до втрати у ході економічної кризи 1992–99 рр. більше половини промислового потенціалу України, що практично повернуло її до дореволюційного стану. Інакше кажучи, для України, індустріалізація, особливо враховуючи штучно створений голод, репресії та падіння життєвого рівня населення, економічно та демографічно була непродуктивною, хоча і призвела до певних соціальних та ментальних змін.

Завдяки індустріалізації Радянська Україна не перетворилася на передову промислову країну, але продовжувала бути джерелом сировини (кам'яного вугілля, залізної руди, марганцю) та напівфабрикатів для промисловості СРСР. По суті у країні зберігалася колоніальна структура економіки.

Ця тенденція збереглася протягом усього радянського періоду історії України. Так, в УРСР усі земельні ресурси, угіддя, надра й інші багатства перебували у віданні імперського центру поза межами країни, якому, за різними розрахунками, належало 90–95 % національного багатства України. У промисловому й сільському господарстві всіляко стимулювалося виробництво тих видів продукції, котрі були вигідні імперському центру, – сировини й напівфабрикатів, а також сільськогосподарської продукції. Ця деформація, що мала місце вже у другій половині XIX ст., у радянські часи поглибилася ще більше – на важку промисловість у 1990 р. припадало 69,3 % виробленої продукції та 89,1 % основних виробничих фондів, на легку відповідно 11,3 % та 3,2 %; на харчову – 18,1 % та 7,2 %.

Промисловість України в радянські часи розвивалася в інтересах воєнно-промислового комплексу. Підприємства самого ВПК і обслуговуючі галузі були основою важкої промисловості. За оцінками спеціалістів, воєнно-промисловий комплекс поглинав на початку 90-х рр. від 30 до 40 % обсягу промислового виробництва. На задоволення потреб внутрішнього ринку спрямовувалося не більше 18 % промислової продукції власного виробництва.

Загальносоюзним міністерствам та відомствам було підпорядковано понад 2 тис. найбільших підприємств України. Внаслідок цього республіка виробляла не більше 20 % кінцевого продукту. Основна частина промислової продукції складалася з напівфабрикатів і комплектуючих виробів, що використовувалися у виробничому процесі в інших республіках. У ВПК частка готової продукції взагалі була мізерною – не більше 3 % [12, с. 57–58].

Таким чином, характерними ознаками процесу модернізації української економіки у часи перебування України у складі Російської імперії та СРСР є:

- протекціоністська політика імперського центру щодо товарів, вироблених в Україні;
- періодичні хвилі рефеодалізації – поширення на терени України системи добуржуазних соціально-економічних відносин;
- державний характер великого промислового виробництва, орієнтованого на задоволення потреб російської держави;

– аграрно-сировинна та напівфабрикатна спеціалізація української економіки;
 – значно нижчий у порівнянні із середньою чисельністю по країні відсоток українців серед підприємців (у часи Російської імперії та у період непу) та пролетаріату (у часи Російської імперії).

1. Антонов М. Капіталізму в Росії не бывать. – М., 2005. 2. Бойко О. Д. Історія України. Навч. посібник. Вид. 3-є. – К., 2005. 3. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986. – С. 10. 4. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. – Т. 1. – Одеса, 1931. 5. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація: економіка і капіталізм. Том 2. Ігри обміну. – К., 1997. – С. 220–225. 6. Бунич А. Теневые опухоли легальной экономики // Теневая экономика. – М., 1991. – С. 46–64. 7. Волосник Ю. П. Нова буржуазія України та розвиток приватнопідприємницької діяльності на фінансовому ринку в роки непу. – Харків, 2002. 8. Гріцак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. – К., 1996. 9. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії

та історії. – К., 1975. 10. Історія Української РСР. Короткий нарис. – К., 1981. 11. Історія Української РСР. – Т. 3. – К., 1978. 12. Кульчицький С. В. Утвердження незалежної України: перше десятиліття // Укр. іст. журн. – 2001. – № 3. 13. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. 14. Лановик Б. Д., Матискевич З. М., Матейко Р. М. Історія господарства України і світ. – К., 2001. 15. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупных земельных собственников России конца XIX – начала XX века. – М., 1971. 16. Мостяев О. Елементи буржуазного укладу в Україні у XVI–XVIII століттях // Українознавство. Вісник Київського університету ім. Тараса Шевченка. Вип. 11. – К., 2007. – С. 24–28. 17. Оглоблин А. П. Очерки истории украинской фабрики: предкапиталистическая фабрика. – К., 1925. 18. Рубач М. А. Пролетаріат України напередодні соціалістичної революції // Укр. іст. журн. – 1963. – № 5. 19. Рубач М. А. Реакційна суть націоналістичних "теорій" безкласовості та "єдиного потоку". – К., 1955. 20. Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1992. 21. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций. – М., 1999. 22. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997.

Надійшла до редколегії 15.10.10

А. Ціпко, канд. філол. наук

УКРАЇНСЬКА КУЛЬТУРНА ТИПІЗАЦІЯ В ІНФОРМАЦІЙНИХ ОБМІНАХ

У статті висвітлено питання постання та дії інформації та "інформативного" як поля опанування знання в українському культурному досвіді.

The questions of creation and action of information and "informative space" as the field knowledge-mastering in Ukrainian cultural experience are characterized in the article.

Свої кроки інформаційного поступу спостерігаються в Україні ще від мовної традиції Кирила й Мефодія, а отже – запанування в княжій Русі слов'янської писемності. У цьому зв'язку належить зауважити, що в інформативному поступі першим було як слово, так само – і буква та звук як інформаційні носії. Бо саме завдяки "букві" – записаному слову попередня, переважно усна інформація та передаваний нею досвід, неодноразово варіювано змінювані при переході поміж поколіннями як усне передання, набувають ознак сталості та постійності. У такому розумінні цікавини виявляються так само "українські заслуги", що ставалися в інформативному несенні впродовж часу. Адже, у розвитку таких джерел інформативного поступу, як книга та пов'язані з нею книгописання і книгодрукування, українці теж активно та по-особливому долучалися протягом віків. Отже, цілком обґрунтовано, як і Болгарія, Україна теж має свій власний дотик до інформативних "закладних" особливостей кирило-мефодіївської писано – мовної традиції плекання книги та несеного нею знання. Бо Крим з його традиційною культурною історією так само є дотичним до кирило-мефодіївської частини мовно-інформаційного поступу людства. Сюди, прямуючи з місією проповіді до хазар, прибував брат – солунець. І тут, в Криму, як каже передання, солунського слов'яномовного посланця було озайомлено з "руськими письменами".

Коли заходить мова про розлоге поняття інформації, то зосереджується увага так само й на понятті простору, яке до категорії інформації є поняттєво безпосередньо належним. Застосовуючи і вживаючи поняття інформаційного простору, особливо зауважуються також і такі його складові, як відкритість чи замкненість. Людський досвід, вдаючись до інформаційного накопичення, навчився працювати відбірково – брати собі щось з того, що є йому найкориснішим чи найнеобхіднішим. Разом з тим, не слід полишати поза увагою й можливостей повного інформаційного фіксування, так би мовити, закріплення інформації на "скрижальях пам'яті" людства, що відбивають цілу культурну історію окремого народу. А для цього людина – особа користується таким відбірково "налаштованим" категорійним інструментом, як "правда" та "неправда". Все це стосується загалом історичного

досвіду. Не менш вагомо має спрацьовувати такий категорійний розподіл і в нашому сьогоденні.

У цьому розумінні належить особливо згадати й наступальні шляхи українського інформаційного поля в XIX ст. Отже те, що тепер можна цілковито назвати тогочасним інформаційним "матеріалом" та засобами інформаційного несення в українській спільноті, сприймалося неоднозначно. Звертаючись до розгляду тогочасного поступу, належить брати до уваги як основу знову "букву", що становить знаково-культурне та загалом інформативне явище, яке на той час було виразним смисловим блоком українського культурного засвідчення.

У цьому поєднанні слід згадати галицькі обставини українського підавстрійського життя, коли кирилична буква стала в обороні давнього й тогочасного українця від силоміць нав'язуваного польського "абетцадла" – латиниці. Тоді першість у суперечках стосовно історичної переваги кирилиці чи латиниці для українського культурного досвіду та для подальшого українського інформаційно-культурного поступу здобула таки українська місцева традиція – кирилична. Пробудження культурне, що сталося у XIX ст., ґрунтувалося на поняттях розлогого знання – великої поінформованості про самих себе, що неодмінно поєднувалася з історичною правдою. І в докладно українському випадку традиційність ставала ґрунтом не лише для відродження історичної пам'яті, але й інструментом інформаційного творення подальшого досвіду. Задля цього українцям та їхній культурі попередньо допомогла немалою мірою саме внутрішня культурно-інформативна просторова замкненість – історична форма відбірково – культурної допусковості як спосіб самозосередження. Адже, завдяки своєму внутрішньому збереженню та зосередженню український "культурний елемент" все ж таки мав хоча б часткову присутність на тогочасному російському імперському інформаційному полі, навіть незважаючи на заборонну недопустимість та недоступність до друкованих джерел. При тому треба зазначити, що в XIX ст. у Російській імперії сприймався український інформаційний лише як "культурна декоративність" [2, с. 8 – 10]. Траплялися випадки, коли з огляду на політичну доцільність, урядові та близькі до них чинники в Російській імперії намагалися довести навіть культурну руйнівність всього